

'HOLLANDSE VROUWEN DIE WISTEN VAN HANDELEN'

OF HOE DOE IK RECHT AAN DE INTEGRITEIT VAN HET VERHAAL VAN DE VERTELLER¹

Els Verzijlbergen

A long standing and pivotal concern among feminist researchers is that of listening to women and understanding their lives on their own terms. I chose the biographical approach because it would allow the interviewees to use their own words when describing their experiences. I listened to stories about personal experiences, revealed in the security of a private conversation, stories which I was going to make available to the public later on. I realised that the strength of the biographical approach, namely to allow people to narrate their own stories in their own way, could make my interviewees vulnerable. The central question of this paper is: how can I do justice to the integrity of those narrators' stories as well as to my role as a researcher?

'I have also emerged from interviews with the feeling that my interviewees need to know how to protect themselves from people like me' (Finch geciteerd door Ribbens, 1989, p.587).

Met bovenstaande uitspraak beschrijft de sociologe Finch een gevoel van onbehagen dat ook mij tijdens mijn onderzoek bekreep. Omdat ik geïnteresseerd ben in het dagelijks leven van vrouwen op de plantages te Deli (Sumatra) in het vroegere Nederlands-Indië, vroeg ik voormalige plantersvrouwen mij hun levensverhaal te vertellen. Zodoende hoopte ik inzicht te krijgen in de positie, de macht, de beleveningswereld en aanpassingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de koloniën.

Ik koos voor de biografische methode omdat de plantersvrouwen dan in hun eigen termen zouden kunnen spreken over hun ervaringen. Ik hoopte dat ik door te luisteren naar de subjectieve verhalen, hun ervaringen, verwachtingen, verlangens en dromen, inzicht zou kunnen krijgen in de constructie en werking van gender en etniciteit. Zij vertelden mij over gebeurtenissen van meer dan zestig jaar geleden. Aanvullend stelde ik concrete vragen om het geheugen te prikkelen tot meer gedetailleerde herinneringen. Hoewel ik enthousiast was over en gefascineerd was door de verhalen die de vrouwen vertelden, werd ik mij tegelijkertijd bewust van een paradox. Ik luisterde naar verhalen over persoonlijke ervaringen, onthuld in de veiligheid van een tweegesprek; verhalen die ik later in het onderzoeksproces openbaar zou maken omwille van mijn dissertatie. Ik zag dat de kracht van de biografische methode – namelijk men-

sen zelf aan het woord laten – de vrouwen in mijn onderzoek tegelijkertijd ook kwetsbaar kon maken. De vraag hoe ik recht doe aan 'de integriteit van het verhaal van de verteller' en hoe ik tegelijk recht doe aan mijn rol als onderzoeker staat in dit artikel centraal. Dat er een spanningsveld kan bestaan tussen onderzoeksdoeleinden en de integriteit van het verhaal van de verteller wil ik illustreren aan de hand van een fragment uit een levensverhaal. Mevrouw Rolink, een voormalige plantersvrouw, vertelt daarin hoe ze een huishoudelijk probleem oploste.

Een huishoudelijk probleem

Rond 1930 werd de man van mevrouw Rolink administrateur van een rubberonderneming. Als gevolg van zijn promotie kreeg zij de beschikking over negen bedienden; een waterdrager, een baboe, een kokkie, een wasmeid en een strijkman.² 's Ochtends lieten we de vuile was vallen en 's middags kregen we die schoon terug,' vertelt ze. Daarnaast waren er nog de boy, twee tuinjongens en de chauffeur. De boy en de kokkie, de twee belangrijkste bedienden, waren een echtpaar. Mevrouw Rolink vertelt: 'Op een dag kreeg onze boy ruzie met zijn vrouw, die voor ons kookte. Hij zei: "Zij eruit of ik eruit." Nou toen moest zij eruit en daar zat ik dan, zonder kokkie. Ik zei tegen mijn man: "Geef mij maar zo'n tapster." Ik heb toen in Catenius van der Meyden³ opgezocht hoe je gerechten moest klaarmaken met van die schoteltjes. Een schoteltje voor dit en een schoteltje voor dat. Met handen en voeten heb ik haar dat uitgelegd. Na een maand zei ze: "Mevrouw laat mij maar, nu weet ik het

„TIDA LIHAT, NJONJA“

is geen excuus voor kokki.

Geef Uw kokki goed licht in de keuken. Ze zal beter koken, beter schoonmaken en minder breken. En niet alleen in de keuken, - ook boven de afwaschbakken en in de mandikamer, overal waar hygiëne een eerste vereischte is, moet goed licht branden. Het beste licht geven Philipslampen in Philipsarmaturen: de ideale verlichtings-combinatie.

PHILIPS LAMPEN EN ARMATUREN

HOOFDVERTEGENWOORDIGERS
N.V. AMSTERDAMSCH KANTOOR
VOOR INDIÏSCHE ZAKEN.
Wolven Tel. 111-719-961

Bovenstaande artikelen zijn verkrijgbaar bij het
Technisch Atelier JANSEN Keitwan 38 telefoon 621

(Vert.: "Niet gezien, mevrouw")
'Verlichting' uit Europa

wel." Toen we weg moesten vroeg een Zwitserse vrouw, die mocht blijven⁴, "Mag ik jouw kokkie overnemen?" Zo goed was ze, ja, dat had ik haar wel geleerd.'

Een voormalige plantersvrouw van 95 vertelt hoe ze ruim zestig jaar geleden op een afgelegen rubberplantage in Nederlands-Indië een huishoudelijk probleem oploste. Ze is zichtbaar voldaan over haar eigen kunnen. Zij heeft een van niets wetende Javaanse rubbertapster opgevoed en gevormd naar Europese standaard. Een rubbertapster behoorde tot de arbeiders waar haar man zeggenschap over had. Via haar man kon mevrouw Rolink blijkbaar over deze arbeidskrachten beschikken. Nu haar woorden tekst zijn geworden, onthullen ze echter meer dan zij op dat moment bedoelde te vertellen, namelijk haar houding ten opzichte van bedienden. Vaardigheid in het huishoudelijk werk was, zo lees ik in haar verhaal, geen verdienste van de bedienden zelf maar het gevolg van de (civiliserende) invloed van de Europese huisvrouw.

Een belangrijk thema in feministisch antropologisch onderzoek is het luisteren naar en het begrijpen van vrouwen in hun eigen termen. De biografische benadering lijkt bij uitstek een methode die mensen in staat stelt zelf de regie te houden over wat ze vertellen en over hoe ze dat doen. De voorkeur voor het werken met levensverhalen gaat samen met 'het uitdrukkelijk problematiseren van de eigen inzet van de onderzoeker en die van de betrokkenen' (Aalten & Morée, 1996, p.491). Het centrale thema is de (machts)ongelijkheid tussen onderzoeker en respondenten.⁵

Levensverhalen zijn onlosmakelijk verbonden met de relatie tussen verteller en onderzoeker (Rosenthal, 1993, p.65). In dit paper bekijk ik vooral mijn rol in het creëren en interpreteren van onderzoeksdata. Het onbehagen waarover ik hierboven sprak, heeft zowel een relationele als een kennis-theoretische kant. Om die beide kanten te onderzoeken, reflecteer ik op mijn rol in de interactie met de plantersvrouwen. Op welke wijze beïnvloedt mijn biografie de interactie, wat heeft dat voor invloed op de verhalen die verteld worden, op hoe ik ze hoor en hoe ik ze later zal presenteren? Hoe vertaal ik deze 'unieke' levenservaringen naar een academisch publiek?

Onderzoekers benaderen het onderzoeksproces als academici maar ook als individuen met een persoonlijke geschiedenis (Parr, 1998, p.87). Ook mijn fascinatie voor mijn onderzoek heeft zowel een theoretische als een persoonlijke kant. Ik ben op Sumatra geboren net als mijn vader en zijn moeder. Mijn moeder kwam als 'handschoentje'⁶ naar Indonesië. Ik was bijna zes jaar oud toen mijn vader voor de keus werd gesteld het Indonesische of het Nederlandse staatsburgerschap aan te nemen. Hij koos voor het Nederlandschap en daarmee was er geen werk meer voor hem op de olieraffinaderij en moesten we Indonesië verlaten. We hoorden bij de vierde en laatste golf repatrianten.⁷

Herinneringen uit een koloniaal verleden

Mijn biografie speelde ook een belangrijke rol bij het toegang krijgen tot voormalige plantersvrouwen. De eerste plantersvrouw die mij haar verhaal vertelde, ontmoette ik in een bejaardentehuis voor mensen uit het voormalig Nederlands-Indië. Zij was mijn grootmoeders overbuurvrouw en via haar kwam 'het sneeuwbal effect' op gang. In totaal heb ik 33 plantersvrouwen en dochters van plantersvrouwen, in leeftijd variërend van 67 tot 97 jaar geïnterviewd. Sommige vrouwen heb ik meerdere keren bezocht. Soms maakte hun hoge leeftijd lange sessies niet mogelijk, soms was de rijkdom van hun ervaringen zo groot dat ik hen meer dan eens moest interviewen.⁸

Vertellen over hun leven in voormalig Nederlands-Indië was echter niet een project waar mevrouw Rolink en andere plantersvrouwen zonder bedenking instapten. Bitterheid over het niet-gehoord-zijn, verweer en verdediging tegen het beeld dat de 'Nederlandse samenleving' in de jaren zestig en zeventig had van mensen uit de koloniën, kleurden de toon van ongeveer één derde van de eerste interviews. De boodschap (op meta niveau) was: 'Geef me alsnog erkenning.' Deze boodschap was niet alleen gericht tot mij als onderzoeker maar vooral tot het imaginair publiek dat over mijn schouder meeluisterde (Tonkin, 1992).

De vrouwen waren dus op hun hoede als ik ze vroeg over de omgang met bedienden en hun houding ten opzichte van wat men toen 'inlanders' noemde. Afstand, het verstrijken van de tijd en nieuwe en veranderde waarden maken dat ze nu kunnen spreken over onderwerpen die toen niet bespreekbaar waren, terwijl door diezelfde veranderende samenleving zaken die toen vanzelfsprekend waren, nu tot een 'gevoelig' thema zijn geworden. Spanning en onzekerheid over seksualiteit en zwangerschap bijvoorbeeld waren toen zeker geen onderwerpen van gesprek. Andersom kan het vrijmoedige verhaal over de verhouding van dames tot hun bedienden – toen een dagelijks terugkerend en met graagte besproken thema in gesprekken tussen vrouwen – nu eigenlijk niet meer verteld worden. Anders gezegd: herinneren is hier verhalen wat verzwegen werd en verzwijgen wat verteld is.

De verhalen van deze vrouwen over hun leven van vijftig, soms vijfenzeventig jaar geleden zijn niet altijd 'life reviews' in de betekenis die Bertaux (1980) eraan geeft, waarbij gebeurtenissen door de verteller zelf geordend en van betekenisvolle verbanden worden voorzien. In veel verhalen is er geen sprake van ordening; sommige ervaringen zijn gefragmenteerd. Dikwijls meanderen de vrouwen al vertellend door het landschap van hun herinnering; associatie roept associatie op. Heden en verleden zijn even belangrijk en wisselen elkaar af.

Deze 'vrije associatie' levert als het ware zijdelingse kennis op; kennis die uit een onverwachte richting komt. 'Systematisch vertellen dwingt begripsvorming in een keurslijf van rechtlijnigheid omdat slechts één gezichtspunt uitgewerkt kan worden. Zo'n rationele benadering doet de complexiteit en gelaagdheid van onze ervaringen te kort. Associatieve denksprongen omzeilen dominante vooronderstellingen en waarden die de waarneming blokkeren' (Boeckhorst, 1993, p.162). Zo wordt het voor mij als onderzoekster mogelijk om verbanden te zien die zich anders niet geopenbaard hadden (Verzijlbergen 1998, p.20). De betrokkenen kunnen door dit associëren evenwel meer ont-

hullen dan in hun bedoeling lag. Een voormalige plantersvrouw verwoordde dit na ons tweede gesprek zo: 'Ik heb al veel meer verteld dan ik wilde. Maar ja, dat is de kunst van het interviewen.' Hoe verleidelijk de gedachte ook is dat het hier om de kunst van het interviewen zou gaan, er is meer in het geding. Hieronder onderzoek ik welke factoren het proces tussen onderzoekster en betrokkenen beïnvloeden.

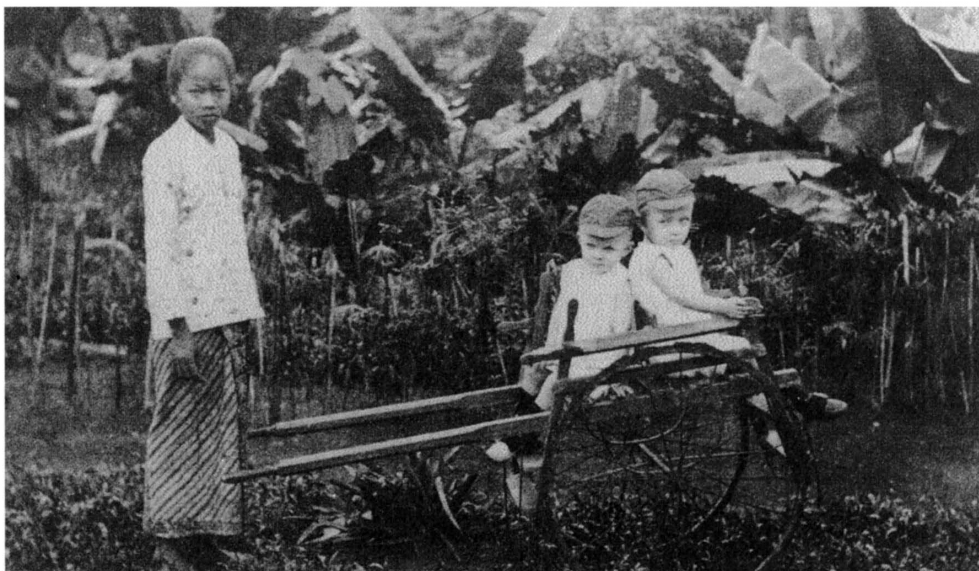
Interactie, de intimiteit van het vertellen

In de interactie met de vrouwen stel ik me vragend op: zij vertellen en geven de lijn van het gesprek aan, ik vraag om verheldering. Factoren die bijdragen aan de veiligheid en daarmee aan de openheid waarmee de vrouwen vertellen zijn mijn sekse, mijn leeftijd en mijn achtergrond.

De mogelijkheid tot identificatie speelt in dit onderzoek een belangrijke rol omdat zowel onderzoekster als respondenten vrouw zijn. Deze genus-identificatie beïnvloedt het (emotionele) proces tussen onderzoekster en verteller en draagt bij tot de intimiteit van het gesprek. Soms heb ik het gevoel door een spiegel naar de toekomst te kijken; nog enkele decennia en ik ben ook een oud vrouwtje met een Indisch verleden.⁹ Niet alleen identificeer ik me op momenten met mijn gesprekspartners, andersom doen zij het ook. Tijdens ons derde gesprek zegt een respondent, mevrouw Oliemans, letterlijk: 'Je lijkt op mij.'

Er is dan ook voortdurend sprake van overdracht en tegenoverdracht. De plantersvrouwen en dochters kunnen in leeftijd mijn (groot)moeder zijn en sommigen nemen een houding aan waarmee zij impliceren: 'Jij bent net mijn kleindochter'. Als vanzelf neem ik dan de rol op van substituut-kleindochter die de tijd neemt om te luisteren.¹⁰ In mijn gesprekken met de plantersvrouwen kan ik die vragen stellen die ik, vanwege onze verwantschap, aan mijn grootmoeder en moeder niet stellen kon. Bijkomend element is dat de verhalen dan in de vorm van levenslessen worden overgedragen. Dat zijn de momenten waarop mevrouw Oliemans ervaringskennis (*gendered knowledge*) doorgeeft.

Bijvoorbeeld wanneer ze zegt: 'Kind, ik ben in een andere tijd geboren. Ik ben in een tijd geboren waarin de vrouw de weg, véél weg, effende voor haar man. Mijn moeder zei altijd: "Je moet eerst aan je man denken en dan pas aan jezelf." Dat betekent dat de man het hoofd van de huishouding was, de kostwinner en de vrouw was verantwoordelijk voor de huishouding en voor de kinderen. Als de kinderen iets misdeden of er ging iets mis met de kinderen dan was dat de schuld van de vrouw. De vrouw zorgde voor de sociale contacten en zo meer van die dingen en haalde zo eigenlijk veel weg voor de man. Mijn generatie



'Heren van de tabak'

vrouwen was eigenlijk meer de generatie van "slikken" dan jullie nu. Maar zo zei mijn moeder het, zo deed mijn moeder het, dat was je voorbeeld.'

Op twee na waren alle plantersvrouwen die ik sprak weduwe. In zekere zin gaan de verhalen dan ook over verlies, leegte en gemis. Niet alleen omdat verteld wordt over een periode waaraan voor de betrokkenen abrupt een einde is gekomen – Kousbroek (1992) spreekt in dit verband van ballingschap – maar vooral omdat verteld wordt over een tijd waarin de kinderen klein waren of sommige jong gestorven kinderen nog leefden, een tijd waarin de vrouwen nog met hun man samen waren en zich nog mooi en begeerlijk wisten. Extra dimensie van dit onderzoek is dat vrouwen in hun laatste levensfase vertellen over hun jeugd en jonge volwassenheid. Zoals Brodsky zegt: 'If there is any substitute for love, it's memory. To memorize then is to restore intimacy.'¹¹ Dat verklaart misschien het enthousiasme waarmee mijn respondenten uiteindelijk meewerkten.

Ik ken uit eigen ervaring de (psychologische) effecten zoals: spanning, onzekerheid en aantasting van het zelfgevoel die het gevolg zijn van een *rite de passage* zoals de plantersvrouwen doormaakten. Zij verlieten als dochter Nederland, tijdens de bootreis naar Indië waren zij handschoentjes om bij aankomst hun leven als plantersvrouw te beginnen. Ik trok met mijn ouders mee of bezocht hen in landen in Europa, de Antillen en Saoedi-Arabië en leerde zo de wereld van 'vrouwen in den vreemde' kennen. Deze werkelijke of toegedachte gedeelde ervaringen vergemakkelijkten het spreken.¹²

Om de stimulans die uitgaat van gedeelde kennis en/of ervaringen optimaal te benutten heb ik mij geïnformeerd over de 'infrastructuur van vrouwelijkheid' uit die tijd.¹³ Ik bestudeerde het voornaamste dagblad in Oost-Sumatra, de *Deli Courant* uit die periode.¹⁴ Daardoor kon ik namen noemen van winkels en kapsalons, van personen en gebeurtenissen. Op deze manier verwees ik naar de decors waartegen hun persoonlijke herinneringen weer tot leven kwamen. Tijdens een van onze gesprekken zei een plantersvrouw, toen ik de naam 'Tip Top' noemde: 'Oh, weet je nog hoe heerlijk die saucijzenbroodjes bij Tip Top smaakten?'¹⁵ De woorden Tip Top triggerden de ervaring. Ik noemde die naam en even was ze vergeten dat ik pas zestien jaar later op Sumatra geboren zou worden. Diezelfde plantersvrouw vertelde me dat ze met haar kinderen 300 kilometer reed om een saucijzenbroodje of een gebakje bij Tip Top te gaan eten. Om te doen en te proeven wat aan thuis herinnert en om te voelen dat je er nog bij hoort.

Tussen de verhalenverteller en de luisteraar ontstaat een bijzondere band. De luisteraar is geen objectieve vragensteller meer, maar een subject aan wie vrouwen hun levenservaringen toevertrouwen en levensgeheimen onthullen. Hoewel het geenszins in mijn bedoeling ligt, heeft vertellen over vroegere ervaringen soms een therapeutisch neveneffect; een tachtigjarige vrouw vertelt hoe ze dikwijls alleen achterbleef omdat haar moeder, die de stilte op de plantage niet aankon, veel weg was. Terwijl ze dit vertelt breekt de emotie van toen los. Wat anders in een therapeutische context een gedeeld geheim wordt, ont-

huld in de intimiteit van een tweegesprek en beschermd door de (beroeps)code van een therapeut, is verteld aan de onderzoekster iets wat deze aan de wereld prijs kan geven (zie ook Stacey, 1991; Ribbens, 1989; 1998).¹⁶ De onthulling van zo een geheim kan alleen plaatsvinden onder de verzekering van zwijgplicht over de herkomst van het verhaal.

De 'kleindochter' presenteert zich echter als onderzoeker met haar eigen verhaal. Dit kan leiden tot een conflict met de geïnterviewde. Die kan zeggen 'heb ik dat gezegd?' waarmee ze impliceert: 'Zo heb ik het niet bedoeld'. Het dilemma van de onderzoekster is het meest voelbaar op het moment dat ik bij de deur geknuffeld word omdat ik een vertrouwensrelatie ben aangegaan die enerzijds persoonlijk, anderzijds instrumenteel is. Ik weet dat ik de verhalen van deze vrouwen zal objectiveren en gebruiken bij de constructie van mijn eigen verhaal. En dat kan leiden tot innerlijke verwarring (waar ben ik nou eigenlijk mee bezig).¹⁷

'Verborgen betekenissen'

Terug naar mevrouw Rolink en mevrouw Oliemans. Zij presenteren zich in hun levensverhaal als de sterke vrouw die op een eigen wijze een antwoord zoekt op de moeilijkheden die ze ondervindt. De wijze waarop ze zich presenteren is aan de ene kant persoonlijk maar tegelijk ook cultureel aangereikt (Davis, 1995, p.299). In Nederlands-Indië was de norm: 'Hollandse vrouwen, die wisten van handelen'.¹⁸ Hun persoonlijk verlangen (de vrouw die de regie heeft) én die norm worden benadrukt in het vertelde verhaal. Een ander aspect van het leven in het Indië van 60 jaar geleden is het besef dat ik tussen de regels doorlees, dat je afhankelijk bent van je man, van zijn werk,¹⁹ van de gemeenschap waarin je terecht komt.

Ik zal hiervan een voorbeeld geven. Mevrouw Looier vertelt hieronder over een ogenschijnlijk klein, maar in haar beleving zeer centraal, huishoudelijk probleem. Haar man wilde niet dat zij in de huishouding meewerkte. 'Dan kan je er wel personeel bij krijgen,' zei hij. Mevrouw Looier vond het juist prettig om af en toe wat te doen. Om geen 'gemopper' te krijgen vertelde ze dit niet aan haar man. Maar omdat hij

tussen het werk door weleens langskwam bedacht ze het volgende. In aanwezigheid van haar dochter vertelt mevrouw Looier: 'Ik zei: "Nou weet je Jaap, je moet als je nou in de buurt bent, dan moet je fluiten. Dan zal ik zorgen dat de koffie klaar is. Dan hoeft je niet zo lang te wachten, dat is gezellig..." Ja, hij geloofde d'r nog lekker in ook. Dan was ik met de baboe bezig met de kasten in de kamers of in de slaapkamers en dan zei ik: "Oh... mijnheer fluit... dag baboe tot straks"... en dan ging ik gauw in de kamer zitten. Niks gebeurd..., wist-ie tenminste niet dat ik meehielp' (ze lacht). Haar dochter: 'Slim hè.'

Hoe persoonlijk ook, de oplossing die mevrouw Looier koos geeft inzicht in de wijze waarop zij omging met de spanning tussen haar eigen behoefte en een belangrijke regel van toen: Europese vrouwen dienen geen huishoudelijk werk te verrichten.²⁰ Zij maakte het gefluit van haar echtgenoot, voor hem een teken van attentie en verwachting, voor haar tot waarschuwingssignaal. Ogenschijnlijk stelde zij zo zijn mannelijkheid terwijl ze ondertussen stilletjes aan de stoelpoten van zijn gezag zaagde. Door zich schijnbaar naar de norm te gedragen kon ze haar bewegingsruimte vergroten. Hollandse vrouwen die wisten van handelen, maar wel binnen de grenzen van vrouwelijkheid en etniciteit.



Verschil belicht.

Toch geven de achterliggende betekenissen van de verhalen zich niet zomaar prijs. Persoonlijke beleving van ervaringen is dikwijls impliciet in het verhaal.²¹ Luisterend onderzoek ik vanuit welk gezichtspunt de betrokkenen gebeurtenissen bekijken; hoe zij selecteren, onderscheiden en classificeren. Want niet alleen wat de plantersvrouwen vertellen, maar ook wat ze weglaten of verzwijgen en hóé ze over hun ervaringen vertellen heeft te maken met hun gender, hun per-

soonlijke geschiedenis en met de groep(en) waar zij deel van hebben uitgemaakt. Dat betekent dat ik opmerkzaam ben op wat ontbreekt in het verhaal omdat het mij wijst op vanzelfsprekendheden en gevoelige zaken. Dan blijkt het zwijgen soms veelzeggender te zijn. Morele uitspraken van de verteller kunnen de onderzoeker op het spoor zetten van een mogelijke spanning tussen culturele normen en persoonlijke verlangens. Ik zoek naar verhaalknoppen (Boeckhorst, 1993), onduidelijkheden, tegenstrijdigheden, (genre)breuken en gaten in het verhaal. Vaak maskeren ze pijnlijke en conflictueuze ervaringen. Door mijn aandacht te richten op deze verhaalknoppen krijg ik zicht op andere verhaallijnen of andere lagen in het verhaal.

Daarnaast kunnen onbelangrijke details richtingaanwijzers zijn voor het verhaal achter het verhaal. Het 'schijnbaar onbelangrijke' verbergt soms een wereld van kostbare ervaringen. Deze mogelijke betekenissen ontdek ik door als het ware rond te dwalen in de tekst (Boeckhorst, 1993). Er wordt rondgedwaald in het verhaal en allerlei associaties komen boven (Olthof en Vermetten, 1994). Dit is het niveau van de ervaring; het 'aan den lijve' ervaren van een verhaal en vanuit het 'doorleefde weten' speuren naar andere verbanden.²²

Wat betekent het voor de onderzochten om de woorden, die ze zelf hebben aangedragen maar die door mij zijn geselecteerd, afgezet tegen de ervaringen van andere plantersvrouwen en gefilterd door mijn ervaringen en de gebruikte theorie, zwart op wit te zien staan?

Re-presentatie

Het bewustzijn dat de kennis die ik opdeed haar basis had in een exclusieve relatie, maakte dat ik aanvankelijk wilde teruggaan om mijn constructies/interpretaties met mijn respondenten te bespreken (zoals Brands (1992), Aalten (1991) en Borland (1991) dat deden).²³ Teruggaan naar de plantersvrouwen en om hun goedkeuring vragen leek me de juiste stap om recht te doen aan het aandeel dat zij hadden in de constructie van 'de kennis' die ik opdeed. Daarnaast was ik mij bewust van het gevaar van 'invullen' dat de keerzijde is van empathie en (gender)identificatie. Dit voornemen stuit echter op vele praktische en theoretische bezwaren. Ik zal hieronder uitleggen waarom ik van dit voornemen ben afgestapt. Teruggaan betekent dat ik me in de positie plaats waarin ik afhankelijk word van de autorisatie van mijn respondenten en dat zou waarschijnlijk de rijkdom van hun eigen verhalen schaden. Zowel bij Aalten als Brands trok één persoon zich terug na confrontatie met (de constructie van) het eigen verhaal. Een ander nadeel van construeren

de teksten is dat de persoonlijke spreekstijl verloren gaat. Zelfs onderhandelen is hier een schijnoplossing want de onderzoeker in mij is niet bereid delen van mijn verhaal 'in te leveren'. Daarbij komt dat hun reflectie op hun levensverhaal voor mij weer nieuw materiaal is (zie Borland, 1991).²⁴ Overigens is teruggaan soms ook niet mogelijk omdat een deel van de betrokken respondenten overleden is.²⁵ Natuurlijk stel ik de geïnterviewde vrouwen niet persoonlijk verantwoordelijk voor een houding ten opzichte van bedienden die algemeen en tijdsgebonden was. Toch zouden mijn interpretaties van hun woorden die indruk kunnen wekken. Dit zou een schokeffect kunnen bewerkstelligen of opgevat kunnen worden als een ongewenste 'therapeutische interventie' en valt buiten de doeleinden van mijn onderzoek.

Dat ik 'nu aan het woord ben' lijkt onvermijdelijk, want juist om te begrijpen wat de respondenten vertellen, moet ik hun verhalen analyseren. Ik vind dat ik het karakter, de eigenheid en specifieke strategieën in alle rijkdom moet laten spreken, zonder dat de plantersvrouwen met naam en toenaam herkenbaar zijn. Daartoe laat ik de subjectieve spreekstijl intact, en blijf in mijn analyse zo dicht mogelijk bij het gesproken woord. Ik wil laten zien 'hoe zij over zichzelf spreekt voordat ik over haar spreek' (Brown & Gilligan, 1992 geciteerd door Mauthner & Doucet, 1998, p.128). Dit houdt in dat ik fragmenten uit interviews verbatim weergeef zodat de lezer kan volgen op basis waarvan en hoe ik tot mijn interpretaties gekomen ben. Door deze manier van werken doe ik zo veel mogelijk recht aan de woorden van de respondenten en wordt tegelijkertijd mijn inbreng als onderzoeker duidelijk.

Ook deze werkwijze is niet onproblematisch. Het verschil tussen gesproken taal en de weergave daarvan op papier en ook de presentatie van spreektaal in een academische setting kan de respondenten kwetsbaar maken (Standing, 1998). Daarnaast blijft staan dat ik bepaal wier woorden ik gebruik. Ik selecteer, zoek naar thema's, maak uit waar een verhaal begint en eindigt.

Terugblik

Onderzoekers hebben de gewoonte om tijdens hun veldwerk informatie over zichzelf (zoals een scheiding, hun ongehuwd zijn, een al dan niet religieuze achtergrond) achter te houden wanneer ze verwachten dat dit de 'bond of empathy' kan schaden.²⁶ Andersom is het echter ook mogelijk om juist expliciet gebruik te maken van eigen levenservaring. In dit artikel heb ik aangegeven hoe ik voor deze laatste mogelijkheid gekozen heb. De mogelijkheid om zich te positioneren, verschijnt in mijn onderzoek als een machtsmid-

del voor zowel de onderzoeker als de onderzochten. Ik profileerde me op mijn Indische familieverleden en werd op deze momenten meer kleindochter/vriendin dan antropoloog. De plantersvrouwen op hun beurt benadrukten in hun verhalen hun status van dochter, echtgenoot en moeder en onderbelichtten de status van Europese vrouw in de koloniën.

Ik wilde zo veel mogelijk te weten komen. Mijn vragen en de interactie hadden tot effect dat de plantersvrouwen steeds meer vertelden. Wie gehoord is, is doorgaans dankbaar. Deze dankbaarheid leidde tot het aanbieden van vriendschap en/of zorg: 'Drink je wel genoeg melk, anders krijg je ook osteoporosis.' Of tot het indelen van mij in hun netwerk van vrienden van vroeger. De (onderzoeks-)relatie was gebaseerd op (veronderstelde) loyaliteit. Luisteren naar ervaringen, verwachtingen, verlangens en dromen overkomt me eigenlijk alleen binnen langdurige vriendschapsrelaties. Deze private ervaringen naar buiten brengen, leidde tot ethische dilemma's. Uiteindelijk neem ik het laatste woord. Ik verantwoord mij naar de geïnterviewden door inzichtelijk te maken hoe en op basis waarvan ik tot mijn uitspraken kom. Daarmee doe ik zo veel mogelijk recht aan het verhaal van de verteller.

Literatuur

- Aalten, A. (1991). *Zakenvrouwen. Over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945*. Amsterdam: Van Gennep.
- Aalten, A. & Morée, M. (1996). Tussen fascinatie en prentie. De biografische benadering als onderzoeksmethode in vrouwenstudies. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (nr.60), 491-506.
- Anderson, K. & Jack, D.C. (1991). Learning to listen: interview techniques and analyses. In: Gluck, S. & Patai, D. (Eds.), *Women's words. The feminist practice of oral history*. (pp.11-26). New York/ London: Routledge.
- Behar, R. (1992) A Life Story to Take across the Border: Notes on an Exchange. In Rosenwald, G. C. & Ochsberg, R.L. (Eds.), *Storyed Lives. The Cultural Politics of Self-Understanding* (pp.108- 127). New Haven/London: Yale University Press.
- Bertaux, D. (Ed.). (1980). *Biography and society: The life history approach in the social sciences*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Boeckhorst, F. (1993). De narratieve dialoog tussen supervisor, supervisant en cliënt. In: Van Asperen, H.M. & Van Praag, P. (Eds.), *Handboek supervisie en interventie in de psychotherapie* (pp.156-67). Amersfoort: Academische Uitgeverij.
- Borland, K. (1991). "That's Not What I Said": Interpretive Conflict in Oral Narrative Research. In Gluck, S. and Patai, D. (Eds.), *Women's Words. The Feminist Practice Of Oral History* (pp.63-77). New York/ London: Routledge.
- Brands, J. (1992). "Die hoeft nooit meer wat te leren." *Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Nijmegen: Sun.
- Davis, K. (1995). From Objectified Body to Embodied Subject: A Biographical Approach to Cosmetic Surgery. *Comenius*, (1995) nr.3, 290-304.
- Kousbroek, R. (1992). *Het Oostindisch kampsyndroom*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Kousbroek, R. & Gomes, P. (1998). *Verloren goeling*.

Amsterdam: Meulenhoff.

Leydesdorff, S. (1987). *Wij hebben als mens geleefd. Het joodse proletariaat van Amsterdam, 1900-1940*. Amsterdam: Meulenhoff.

Mauthner, N. & Doucet, A. (1998). Reflections on a voice-centred relational method: analysing maternal and domestic voices. In Ribbens, J. & Edwards, R. (Eds.), *Feminist dilemmas in qualitative research. Public knowledge and private lives* (pp.119-147). London: Sage.

Meyerhoff, B. (1990). *Number our days*. New York: Simon and Schuster.

Olthof, J. & Vermetten, E. (1994). *De mens als verhaal. Narratieve strategieën in psychotherapie voor volwassenen en kinderen*. Utrecht: de Tijdstroom.

Parr, J. (1998). 'Theoretical voices and women's own voices: The stories of mature women students'. In Ribbens, J. & Edwards, R. (Eds.), *Feminist dilemmas in qualitative research. Public knowledge and private lives* (pp.87-103). London: Sage.

Pattynama, P. (1994). Over oorden en woorden. Over ras- en vermenging, interetniciteit en een Indisch meisje. *Tijdschrift voor vrouwenstudies* (1), 46-62.

Ribbens, J. (1989). Interviewing an 'unnatural situation'? *Women's Studies Int. Forum*. Vol.12, No.6, 587-592.

Ribbens, J. & Edwards, R. (Eds.). (1998). *Feminist dilemmas in qualitative research. Public knowledge and private lives*. London: Sage.

Riessman, C. K. (1987). 'When Gender is not enough: Women interviewing Women' *Gender and Society*. Vol. 1 (2), 172-207.

Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life-stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. In Josselson, R. & Lieblich, A. (Eds.). *The narrative study of lives* (vol.1) (pp.59-91) London: Sage.

Schumacher, P. (1981). *De minderheden*. Amsterdam: Van Gennep.

Siebert, R. (1996). Women and the Mafia. In Leydesdorff, S., Passerini, L., Thompson, P. (Eds.). *Gender and Memory, International Yearbook of Oral History and Lifeways*. Volume IV (pp.73-87). Oxford: Oxford University Press.

Stacey, J. (1991). Can there be a feminist ethnography? In Gluck & Patai (Eds.) *Women's words. The feminist practice of oral history* (pp.111-21). New York: Routledge.

Standing, K. (1998). Writing the voices of less powerful: research on lone mothers. In Ribbens, J. & Edwards, R. (Eds.). *Feminist dilemmas in qualitative research. Public knowledge and private lives*. (pp.186-203). London: Sage.

Tonkin, E. (1992). *Narrating our Pasts. The Social Construction of Oral History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Verzijlbergen, E. (1998). How on earth am I going to use this underwear. *Focaal* (2), 15-28.

Watzlawick, P., Beavin, J.H., Jackson, D.D. (Eds.). (1970). *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Wolf, D.L. (1996). *Feminist Dilemmas in Fieldwork*. Colorado: West View Press.

Noten

- Ik bedank Jan Luther Broekema, Marjo Buitelaar, Tine Davids, Richard Staring, Karin Willemse en de redactie van het *Tijdschrift voor Genderstudies* en de anonieme referenten voor hun waardevolle commentaar bij eerdere versies van dit artikel. Een eerdere versie werd als paper gepresenteerd op het congres 'Narrating self and others: Feminist Theory in Practice', 28-29 november 1997 te Antwerpen. Het onderzoek waar dit artikel op gebaseerd is werd gefin-

- nancierd door Stichting Wetenschappelijk Onderzoek in de Tropen (WOTRO).
2. In die tijd was er geen waterleiding en moest al het water van een put of een bron naar het huis gedragen worden. Behalve de 'wasmeid' was er de dobi, de wasman voor de grote was zoals lakens, het plantersuniform, et cetera. De strijkman/vrouw streek de was met een strijkijzer gevuld met houtschool.
 3. J.M.J. Catenius van der Meyden schreef een kookboek voor de huisvrouw in Indië en een handboek met 'wenken en raadgevingen op huishoudelijk gebied'.
 4. Mevrouw Rolink doelt hier op de internering in Japanse kampen. Omdat Zwitserland in de oorlog neutraal was, werden Zwitserse planters en hun gezinnen niet geïnterneerd.
 5. Feministische onderzoekers hebben dan ook de ethisch-methodologische dilemma's belicht van het vertellen en luisteren (onder andere Riessmann, 1987; Ribbens, 1989; Anderson & Jack, 1991; Behar, 1992), van het vertalen, het analyseren en het interpreteren (onder andere Leydesdorff, 1987; Borland, 1991; Aalten & Morée, 1996; Siebert, 1996) en representeren (onder andere Aalten, 1991; Aalten & Morée, 1996; Ribbens & Edwards, 1998) van deze verhalen van eigen geschiedenissen die dikwijls lang niet verteld zijn, tot stilte gereduceerd en dus letterlijk ver-(ge)haald moeten worden.
 6. Handschoentje: benaming van een bruid die in Nederland met de handschoen trouwt, dat wil zeggen bij speciale volmacht, terwijl de bruidegom zich in Nederlands-Indië bevindt.
 7. Aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de zestiger jaren kwam de vierde, en laatste golf, emigranten naar Nederland terug (Schumacher, 1981, p.13).
 8. Ik bezocht twee vrouwen vier keer, zeven vrouwen drie keer, zes vrouwen twee en negentien vrouwen één keer. In totaal hield ik zestig interviews.
 9. Deze opmerking is enkel bedoeld als persoonlijke reflectie. Het gaat mij hier om een vergelijkbaar toekomstperspectief; mijn persoonlijke geschiedenis is onvergelijkbaar met vrouwen die de tijd voor de oorlog en de interneringskampen hebben meegemaakt (zie Meyerhoff, 1990).
 10. Een onvoorziebare toekomstigheid van dit 'vervangend luisteren' is dat ik, na het overlijden van respondenten, het verhaal dat op de band staat aan de (klein)kinderen kan geven.
 11. Brodsky, J., geciteerd in: De staart van een vlinder. Bij de dood van Joseph Brodsky door Arthur Langeveld, *CS Literair NRC Handelsblad* 2-2-'96.
 12. Antropologen met veldwerkervaring kennen deze emoties en onzekerheid door de *rite de passage* die veldwerk is. Ik bezocht op Sumatra de plekken waar de plantersvrouwen over verteld hadden; de rubber- en tabaksondernemingen met de oude plantershuizen, de bergen van Brastagi en het Toba meer. Ik sprak met voormalige bedienden en concubines van Europese planters en ontmoette kinderen van njai's en planters. Dit eerste weerzien van mijn geboorteland bracht mij onvermoede herinneringen en emoties.
 13. Deze term heeft Britt Fontaine mij aan het begin van mijn onderzoek aangereikt.
 14. De jaargangen 1925 tot 1932.
 15. *Tip Top* was een tearoom-restaurant in Medan aan de Kesawan. Het bestaat nu nog, ik heb het in 1995 meermalen bezocht.
 16. Op het niveau van de betrekking stel ik zo een ander contract voor dan op inhoudsniveau. Dit kan verwarring geven (zie Watzlawick et al., 1970, p.45).
 17. De vertrouwelijkheid die ik hier schets, was door mij niet bedoeld. Ik analyseer wat er gebeurde. Niet in alle gesprekken identificeerde ik me op gelijke wijze met mijn gesprekspartners; tweemaal was er sprake van grote afstand tussen de betrokken plantersvrouw en mij. Daarnaast hebben de betrokken vrouwen, evenals onderzoekers, hun eigen bedoelingen, strategieën en half verborgen intenties. Al is het maar dat je kleindochter nog kan lezen over het leven dat je leidde of dat je in het bejaardenhuis kunt vertellen dat je alweer door die student geïnterviewd wordt. Soms had ik het gevoel dat de vrouwen (on)bewust wilden dat ik hun kant koos. Dan kan hun verhaal op meta niveau gelezen worden als een verweer en verdediging: 'Luister en hoor eens hoe goed ik het deed.'
 18. Toen ik mevrouw Rolink vroeg of ze vrouwen gekend had die het leven op een onderneming niet aankonden, antwoordde ze: 'Oh nee, Hollandse vrouwen die wisten van handelen.' Ook bij andere respondenten kwam dit scenario terug.
 19. Het dagelijks leven van mevrouw Oliemans en mevrouw Rolink werd geregeerd door het ritme van de rubber- en tabakscultures, hun status in de gemeenschap was afgeleid van hun mans plaats in de plantage-hiërarchie.
 20. Ik gebruik hier met opzet Europese vrouw in plaats van Nederlandse vrouw. Het gaat hier namelijk niet om nationale verschillen maar om de vermeende tegenstellingen tussen Oost en West (Pattynama, 1994, p.46-62).
 21. Anderson en Jack (1991, p.11) zeggen hierover: 'To hear women's perspectives accurately, we have to learn to listen in stereo, receiving both the dominant and muted channels clearly and tuning into them carefully to understand the relationship between them.'
 22. Zie Verzijlbergen (1998). Hier bespreek ik de mogelijke betekenissen van de herinnering van een plantersvrouw over haar aankomst op de onderneming.
 23. Zowel Aalten als Brands construeerden teksten op basis van de gesprekken die zij gevoerd hebben. Die teksten hebben ze teruggestuurd naar de betreffende personen en daarna grondig doorgesproken. Door deze teksten goed te keuren, presenteerden de respondenten werkelijk zichzelf, stelt Aalten.
 24. Teruggaan en om autorisatie vragen, suggereert gelijkwaardigheid. De verteller autoriseert (de constructie van) haar verhaal echter zonder de context waarbinnen haar verhaal geplaatst gaat worden te kennen; de andere verhalen, de theorie, de geschiedenis en de constructies van de onderzoeker. Borland confronteerde haar grootmoeder met haar interpretaties van haar grootmoeders verhaal. Haar grootmoeders commentaar leverde haar echter weer nieuw materiaal.
 25. Tien vrouwen zijn reeds overleden.
 26. En voelen zich daar dan ongemakkelijk over (zie Wolf, 1996, p.12). Wat ik niet vertelde en in Indonesië juist weer uitbuitte, is de Indonesische afkomst van mijn grootmoeder. In het verleden was er de angst of de schaamte dat er Indisch bloed in de familie zou zijn (Kousbroek & Gomes, 1998, p.117). Bij twee voormalige plantersvrouwen was deze houding nog merkbaar.

Beeldmateriaal: Diacollectie auteur.

L. Zweers, Sumatra: *Kolonialen, Koelies en krijgers*, Houten 1988, p. 112. Foto: H. Ernst, Baboe met kinderen van kolonialen. Bindjei Langkat circa 1895.